

Osmanlı-Rus Antlaşmaları 1700-1834

The Ottoman-Russian Treaties 1700-1834

İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı, yayın no: 4, 2019, s. 464.

ISBN: 978-605-68926-3-9

KEMAL BEYDİLLİ*

DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI tarafından yayımlanan bu çalışma, Osmanlı Arşivi'nde mahfuz A.DVNS.DVE.d. 83/1 numaralı *Rusiy'e'nin Ahidnâmesi Defteri*'nin neşridir. Defter metni sıhhatli bir şekilde okunmuş olarak Yeni Türkçe'ye aktarılmış, ayrıca kayıtlar Rusça'ya da tercüme edilerek araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Gerekli sunuş ve takdim kısımlarından sonra başlayan metin 1700-1834 arasında kayda geçirilen belgeleri ihtiva etmektedir. Bunlar içinde çeşitli ihtiyaçları giderilmekte olan Rus elçiliği mensupları, gelen giden elçiler, mektup getirmekte veya götürmekte olan görevliler, Kudüs'ü ziyaret etmek isteyen hacı adayları rahipler ve mal-şeyya nakleden tacirler için verilen izinler ve yol emirleri defterde sayı itibarıyla önemli bir yer tutmakta olup, bu

tür kayıtlar yanında özellikle iki devlet arasında yapılmış olan barış antlaşmaları, hudud tahdidleri ve bunlara mümasil diğer belgeler iki devlet arasındaki ilişkilerin takibi açısından ayrı bir önem arz etmektedir.

* Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, beydilli.kemal@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8537-4316>.

-I-

Defterde yer alan iki devlet arasındaki ilişkilerin en önemli belgelerinden ilki 13 Temmuz 1700 tarihli olarak tanzim edilen ve Rusya ile 30 sene süreli olarak akdedilen ve genelde İstanbul Antlaşması olarak bilinen barış metnidir. (Belge no: 1). Genelde en çok 20 sene ile mukayyed olan ve ebedî / müebbed barış tanımlamasının da hükümdarların ölümüyle sınırlı olduğu Osmanlı uygulamasına göre belirlenen 30 senelik bu süre oldukça sıra dışı bir örneklemedir. Rusça tercümesine Traktat (Трактат) olarak aktarılan Latince kökenli (*Tractatus*) teknik tabirinin Osmanlıca karşılığı Ahidnâme'dir. Görüşme, müzakere etme, kâğıda dökme anlamındaki *tractatus* kelimesi, özellikle açıklamalar ve şerh düşmeler anlamını da içermek

üzere genelde dini metinler için istimal edilen özel bir kavram olup, Osmanlı dünyasında yapılan anlaşmaları dinî bir yaklaşımla ele alan ve bunları o istikamette teyîd eden Ahidnâme kelimesinin bununla karşılanmış olması isabetlidir.

Bilindiği gibi Karlofça'da (1699) diğer devletlerle barış akdedildiği halde Rusya ile anlaşmak, özellikle ele geçirdiği Azak Kalesi'yle yetinmeyip, Azak Denizi'nden çıkışı, dolayısıyla Karadeniz'e intikali kontrol eden kalelerin de terkinde ısrarcı olması sebebiyle mümkün olmamış idi. İstanbul'da varılan mutabakatla Rusya Azak ile yetinmiş, Kırım Hanlığı'na vermekte olduğu haraçtan da kurtulmuştu. Ayrıca yapılan antlaşmada İstanbul'da "Kapı kethüdası" adı altında bir temsilcisinin -sair devlet elçileri gibi- iktimetmesine izin verilmesi, Rus hacılarının Kudüs'ü serbestçe ziyaret etmeleri gibi maddeler öne çıkmaktaydı (*Defter*, belge no: 1).

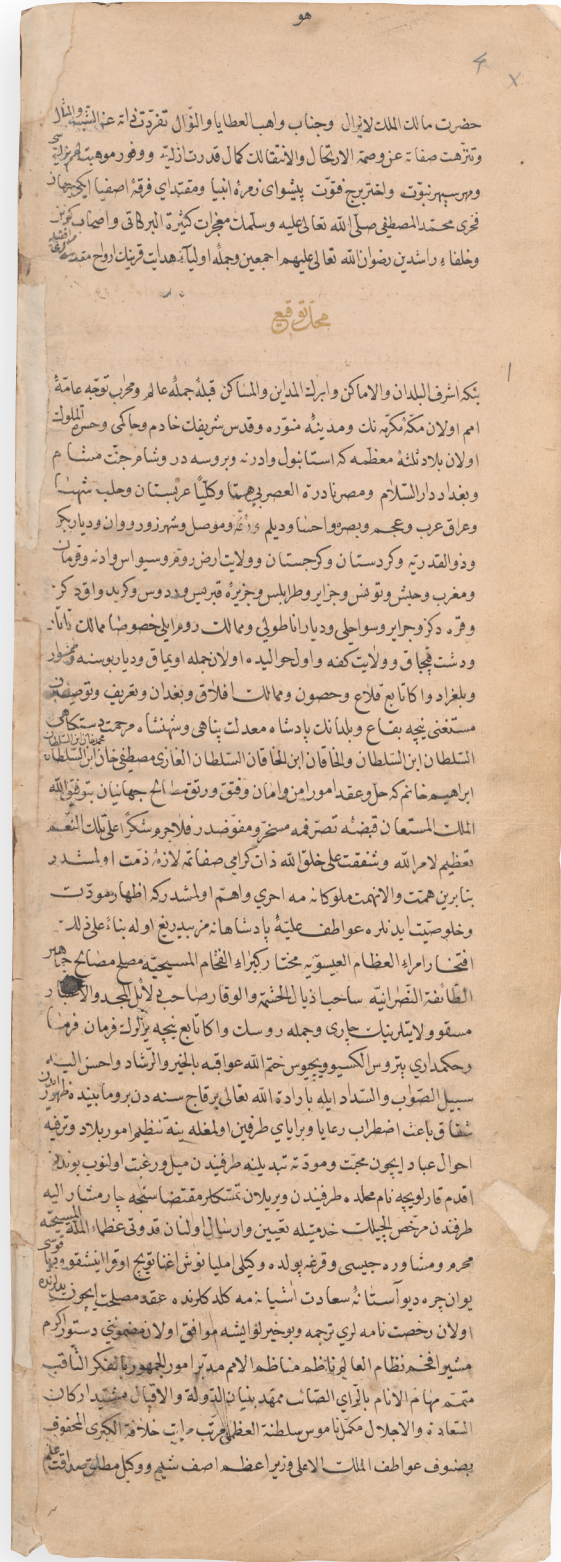
Yapılan antlaşma Rusya tarafından altı ay içinde onaylanarak, tasdiknâmenin mahsus bir elçiyle İstanbul'a gönderilmesi öngörülmüş olmakla beraber, hemen daha 1700 senesi Ağustos ayının ilk haftası içinde -başka bir deyişle daha antlaşmanın mürekkebi kurumadan- iki Rus rahibinin Kudüs'e hac ziyaretinde bulunmak üzere yol izni istemeleri dikkat çekicidir (*Defter*, belge no: 2). Müteakip tarihlerde de "Kudüs-i şerîfte ziyâretgâh-ı Nasârâ olan mahalleri ziyâret" için yol emri

talepleri (Defter, belge no: 5, 11, 14, 16, 26, 27, 28, 35, 38, 43, 44, 47, 52, 56, 61, 62) devam etmekte olması, Katolikler veya Ortodoks tüm Hristiyanlar arasında büyük çekişmelere sahne olan bu şehrin bu anlamda arz ettiği önemi gözler önüne sermektedir. Belge no: 62'de yer alan Şubat 1708 tarihli yol emrinin Kudüs ziyareti için izin talebinde bulunan kayıtların son örneği olması dikkat çekmektedir. Hacıların Kudüs ziyaretlerinden vazgeçmiş olmaları söz konusu olamayacağına göre, muhtemelen bu tür talep ve yol emirleri bu deftere kaydedilmemiş olmalıdır.

13 Temmuz 1700 tarihli barış antlaşmasında Osmanlı Padişahı'nın kendisini Mekke ve Medine yanında özellikle zikrettiği Kudüs'ün de *hâkimi ve hâdimi* olarak tanıtmakta olması bu bağlamda ayrı bir anlam ifade etmektedir. Daha sonraki dönemlerde de Rus hükümdarlarına yazılan Nâme-i hümayûnlarda bu üç mübarek şehrin sahipliğine yapılan vurgulama hemen daha ilk satırlarda olmak üzere defterdeki diğer metinlerde de yerini alacaktır: [İstanbul Antlaşması'nın III. Ahmed tarafından Aralık 1709 tarihli olarak tecdiden verilen Ahidnâme-i hümayûn metninde (Belge no: 99), 1711 Prut Antlaşması'na geçerlilik kazandırmak üzere tekrarlanan Kasım 1713 tarihli yeni ahidnâme metninde (Belge no: 106) ve Kasım 1721 tarihli metinde (Belge no: 114), Aralık 1739 tarihli "müebbeden" akdedilen Belgrad Antlaşması metninde (Belge no:

118), 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması metninde (Belge no: 162), ve 1792 Yaş Antlaşması tasdik metni, (Belge no: 183, 186), 1812. Bükreş Antlaşması (Belge no: 194), 1826 Akkirman Antlaşması (Belge no: 197, 199), 1829 Edirne Antlaşması, (Belge no: 200)]. Öte yandan neşredilen bu defterde 1711 Prut Antlaşması'nın yer

almaması dikkat çekmektedir. Ancak, Prut Antlaşması'nın özgün Türkçe metni mevcut değildir. *Nâme-i Hümayûn Defteri*'ndeki kayıt metni (VI, 218-219) yedi hususa vurgu yapar. Rusça metin de özgün olmayıp bir kopyadır ve açıkça sıralanmış yedi madde halindedir. Esas antlaşmanın İstanbul'da yapılacağı ifade edilen Prut Amannâmesi, “mütâreke barışı” anlamında bir temessük belgesidir¹ Bundan ötürü Defter'de (no:106) yer alan 31 Ekim 1713 tarihli ve 25 sene süreli Ahidnâme-i Hümayûn metni önem arz etmektedir.

Yazılan nâmelerin hemen ilk satırlarında yer alan Mekke, Medine ve Kudüs'e yapılan vurgudan hareketle, bunun “iki denizin sultanı” ve “iki karanın hakani” nitelenmesine takaddüm ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim bu tanımlamaya, ben ki deyip başlayan ve uzayıp giden muhteşem elkabın sonlarına doğru yer verilmekte olması (Bk. Aralık 1739, Belgrad Barışı Ahidnamesi, Belge, no: 118), veya hatta böyle bir nitelirmede bulunulmaması (Bk. Ekim 1721 Ahidnamesi, Belge no: 114) bu takaddümün bir işareti olmalıdır. Nadiren bu klişenin değişkenlik arz ettiğini de kabul etmek durumundayız, nitekim 18 Eylül 1739 tarihli olarak Belgrad sahrasında Rusya ile akdedilen barış antlaşmasının “*Mevâd Temessüku*”nde (Belge no: 116), yine hemen dibacede olmak üzere bu üç mübarek şehrin hükümdarlığına işaret edilmekte, ancak elkabın sonlarına doğru tekrar “*hadimü'l-Haremeyni's-Şerîfeyn, mâlikü'l-berreyni ve'l-bahreyn*” denilmektedir (bk. s. 183, keza no: 122). Elkabdaki bu mebzuliyet muhtemelen Rusya ve Avusturya'ya karşı kazanılan bu son zaferin çöşküsünden kaynaklanmaktaydı. Belgrad sahrasında Osmanlı ordugâhında iki taraf arasında Fransız elçisi aracılığıyla akdedilen barış antlaşmasının (27 Ekim 1739) Çariçe Anna tarafından onaylanan tasdiknâme metninde I. Mahmud'un, bu üç mübarek şehrin hâkim ve hâmilîği yanında² “*Akdeniz ve Karadeniz'in Pâdişâhı*” olarak tanımlanmakta olması ayrı bir önem taşır. (Belge no: 120). Çariçenin, daha sonraları bu kadar açık ve yalın bir şekilde tekrarlanmayacak olan bu kabulünü, 1700'den beri uğraşılan Karadeniz'e çıkma ihtirasının anın zarûretinden ötürü bir tarafa bırakıldığıнын itirafı olarak görmek mümkündür. İki devlet arasında yapılan bu antlaşmaya Eylül 1741 tarihli olarak üç madde ilave eden “*Temessük Tercümesi*”nde, işaret ettiğimiz bu kabul “*Akdeniz ve Karadeniz'de vaki nice yerlerin Padişâhı*” denilerek bir önceki açık ve net ifadesinden uzaklaştırılacaktır. (bk. Belge no: 123). II. Katerina'nın Kırım'ı ilhakından sonra bu durumu teyid eden “*Sened*”in teati edilen tasdiknamesinde kendisini “*İmparatoriçe*”, “*Pâdişâh*”, “*Çariçe*” ve “*Melike*” gibi sıfatlarla takdim ettikten sonra, I. Abdülhamid'i üç mübarek şehrin hamisi yanında “*Akdeniz ve Karadeniz'in Melik ve Pâdişâhı*” olarak anması, Kırım'ı terk edilme acısını ve de tadad ettiği parlak sıfatlarının yarattığı ezikliği gidermeye matuf bir incelik gibi görünmektedir. (bk. Belge no: 170). İmparator elkabının resmen tanınmasından

¹ Akdes N. Kurat, *Prut Seferi ve Barışı: 1123 (1711)*, C. II, (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Enstitüsü, 1953), s. 527-529, 728-729; Kemal Beydilli, “Prut Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 34, 2007, s. 359-362.

² Rus hükümdarlarının gönderdikleri nâmelerde bu üç şehre yaptıkları vurgu için bk. Kemal Beydilli, “IV. Mustafa (1757-1774). Küçük Kaynarca Öncesi Bir Padişâh Portresi”, *Kitâb-ı Hedâyâ. Studien zum osmanischen Reich und seinen Nachbargebieten. Zur Ehren von Hedda Reindl-Kiel*. Hg. Sevgi Ağcagül-Henning Sievert. Bonn 2019, s. 195-196.

(bk. 7 Eylül 1741 tarihli ilave Temessük, Belge no: 123) 40 sene sonra varılan bu durum gelişmelerdeki vahameti gözler önüne sermektedir. 1606 Zitvatorok Antlaşması'na kadar -uzak coğrafyaları bir tarafa bırakarak- iki imparatorlu bir dünya,³ şimdi üç, Napolyon'un yükselişiyle de dörtlü hale gelecektir. Uzun mücadelelerle zorla kabul ettirilen ve istenmeyerek paylaşılan bir unvan!..

Kırım'ın ilhakını teyid babında verilen *Sened'in* tasdik suretinde devrin padişahının hâlâ kendisini “Tataristân ve Çerâkise ve Kabartayân ve Gûrcistân ve Deşt-i Kıpçak ve ilât-ı Tatar'a dâir ol havâlilerde vâki umûmen sığınak ve bi'l-cümle tavâ-yif-i Tatar'ın Halife-i azam ve şehriyâr-ı ...” olarak tanıtmakta olması (bk. Belge no: 169), Kırım hesabının daha henüz kapanmadığının işaretinden başka bir şey değildir. 13 Eylül 1783 tarihli olarak verilen Ticaret Antlaşması (bk. Belge no: 182) Rusya'ya diğer Avrupa devletlerinin uzun dönemler boyunca ancak elde edebildiklerini bir kalemde vermiştir. Karadeniz'i *harim-i ismeti* gören ve burada *yabancı bayraklı bir sandalın dolaşmasına dahi tahammül* etmeyen Osmanlı Devleti şimdilik savaş gemilerine kapalı tutabildiği Boğazlar'dan ticaret gemilerinin seyrini seyretmek durumunda kalmaktaydı.⁴ 81 maddelik bu Ticaret Antlaşması'nın tasdikname metninde I. Abdülhamid, kapatılmayan hesabın işareti olan yukarıda dile getirilen Tatar-Çerkes-Kafkas tadatlı elkabına özellikle yer vermekteydi.(bk. s. Belge no:182, s. 340).

Osmanlı Devleti ile Rusya Arasında İstanbul'da Yapılan Savunma Antlaşmasının Temessük ve Tasdiknamelerinin Saklandığı Torba.

BOA, MHD. 16

³ Bk. Sandor Papp, “Zitvatorok Antlaşması”, *DİA*, C. 44, 2013, s. 472-474.

⁴ Bk. Kemal Beydilli, “Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve “Mirî Ticâret Teşebbüsü”, *Belâten* C. CLV, Aralık 1991, S. 214, s. 687-755.

Kırım'ın ilhakının zorunlu olarak tanındığı ve savaş hazırlıklarının hız verildiği, kamuoyundaki derin infialin işi hatta bir saltanat tebeddülü söylentilerine kadar götürdüğü, Sadrazam Halil Hamid Paşa, Vezir Raif İsmail Paşa, sabık Yeniçeri Ağası Yahya Ağa ve Şeyhülislam Dürriade Mehmed Atallah Efendi'nin böyle bir töhmetle kazaya uğramalarıyla da bilinmektedir. Savaş 1787'de başladı, Avusturya'nın da Rusya yanında yer almasıyla iki cephe olarak 1791 Zıştovi ve 1792 Yaş antlaşmalarına kadar devam etti.⁵ Defterdeki metinler bu gelişmelerin belgelerine yer vermektedir: Yaş kasabasında yapılan barış görüşmeleri sonunda 10 Ocak 1792 tarihli olarak yapılan antlaşma metni (Belge no: 183) uyarınca, 20 Ocak 1792'de Sultan III. Selim tarafından buna dair verilen Ahidname-i hümayun metninde (Belge No: 186), Kırım'ın kaybı kesinleşmiş olduğu halde Padişahın kendisini hâlâ “*Tataristân ve Çerâkise ve Kabartayân ve Gürcistân ve Deşt-i Kıpçak ve ilât-ı Tatar'a dâir ol havâli-lerde vâki' umûmen sığınak ve bi'l-cümle tavâ-yif-i Tatar'ın Halife-i azam ve şehriyâr-ı ...*” olarak tanıtmakta olmasına (s. 361), Rusya tarafından göz yumulduğunu ve uzun zamandır artık bu gibi boş unvanların herhangi bir fiili anlamı kalmamış olmasından ötürü itiraz edilmemiş olduğunu düşünebiliriz. Vaktiyle sıraladığı elkabı arasında “*Kudüs Kralı*” unvanını da sokuşturan VI. Karl'ın namesinin kabul edilmediği ve bu ibarenin iptaliyle yeni bir metin göndermek zorunda kaldığını hatırlamak geçmiş zamanın tahassüründen dem vurmak gibi olacaktır.⁶

Rusya'nın Karadeniz'de serbestçe dolaşması, ticaret gemilerinin Boğazlar'dan geçmeleri, önemli bir nüfus barındıran payitahtın güvenliği kadar işe meselesini de sıkıntıya sokacaktır. Nitekim bazı Rus gemilerinin taşıdıkları zahire sebebiyle Çanakkale'de durdurulması, İstanbul'un ihtiyacı sebebiyle bu zahirenin satın alınmak istenmesinin uzun yazışmalara yol açmış olduğu Defter'de yer alan bununla ilgili belgelerden anlaşılmaktadır. (Belge no: 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192: Aralık 1812 - Mart 1813). O sıralarda 1806'da ilan edilen savaş hali sona ermek üzere olduğundan zahirenin gerçek değeri üzerinden satın alınmasına İstanbul'da bulunan Rus elçisi tarafından onay verilmiştir (bk. s. 375). Barış akdi ve 12 Haziran 1812 tarihli olarak Ahidname Temessükü'nün padişah tarafından tasdikli metninde (Belge no: 194), yine Tataristan, Çerkezistan, Ahıska, Gürcistan, Kabartaylar, Deşt-i Kıpçak vs. ve Tatarlar'ın ve de buraların halifesi nitelemelerine yer vermesi ilginçtir. 1812'de Napolyon'un Moskova seferine çıkması sebebiyle, dolayısıyla bu tehlikeden ötürü fazla uzatmayıp kısa keserek barışa yanaşan Çar I. Aleksandr, tıpkı 1792'de Yaş kasabasında kendisinin tabiriyle “*Fransız hastalığı*” ile -yani nihayet kendi krallarını da idam edecek (21 Ocak 1793) olan Fransa'nın artık bütün monarklar için hayati bir tehdit haline gelen ve kendi sınırları dışına taşan ihtilaliyle- uğraşmak üzere Türklerle ehven bir barışa yanaşan II. Katerina gibi, zamanın şartlarına inkıyad ile real politikada geçerliliği olmayan bu tür elkaba kafayı takmamıştır.

⁵ Kemal Beydilli, “Zıştovi Antlaşması”, *DİA*, C. 44, 2013, s. 467-472 ve “Yaş Antlaşması” *DİA*, C. 43, 2013, s. 343-347

⁶ Abdurrahman Şeref, “Bir Nâme-i İmparatorîde Kudüs Krallığı ve Malta Şövalyeleri Başbuğluğu Elkab-ı Resmîyelerinin Hükümet-i Seniyye Cânibinden İtiraza Uğradığına Dair Vesâik”. *Târîh-i Osmâni Encümeni Mecmuası*, Haziran 1329, cilt: IV, cüz, 20, sayfa: 1225-1231.

25 Ekim 1826 tarihli Akkirman Antlaşması (Belge no: 197) ve 1828-1829 savaşı sonunda imzalanan Edirne Barış Antlaşması, Defter'de yer alan diğer önemli siyasi belgeler arasındadır. Akkirman Antlaşması'nın tasdikli sureti artık hiçbir hükmü kalmamış olmakla beraber yine Tatar, Çerkes, Gürcü ve sair Kafkaslar'daki daha önceki belgelerde tekrarlanan yerlere atıfta bulunan yukarıda değindiğimiz elkab kalıbına aynen yer verir. Böyle olmakla beraber, bu antlaşmanın üçüncü maddesine göre Memleketeyn (Eflak ve Boğdan) hakkında tanzim edilen 25 Ekim 1826 tarihli Münferit Muahede Senedi sebebiyle tanzim edilen Tasdikname-i hümayun metninde bu elkaba artık yer verilmediği gözlenmektedir. (bk. Belge no: 198). Aynı şekilde antlaşmanın beşinci maddesi uyarınca Sırp larla ilgili olarak tanzim edilen Tasdikname-i hümayun suretinde de bu elkaba yer verilmemiştir. (Bk. belge no: 199).

14 Eylül 1829 tarihli Edirne barışı Osmanlı tarihinin en kötü döneminin bir mahsulü, 93 Harbi sonrası İstanbul'u büyük ölçüde işgal edecek olan Rus zaferinin öncüsüdür. Hülasa: Edirne'nin teslim olması, İstanbul'a kadar uzanan yolların savunmasız kalkması, bütün Trakya'nın işgal edilmesi, Çar Nikola'nın son anda *İkinci Roma'yı* ele geçirmek fikrinden vazgeçmesi, neticede Edirne'de ağır ve utanç verici bir barışa ve soygunculuk derecesinde talep edilen ağır bir tazminata razı oluş ... (Belge no: 200, 202, 203). Bu ağır hezimet antlaşmasının Mart 1834 tarihli Tasdikname-i hümayun metni (Bk. Belge no: 201) haliyle Tatar ve Kafkas, Gürcistan, buraların halifesi vs. laflarını ağzına almaz, artık çoktandır hükmü kalmayan bu elkab kalıbından tamamen vazgeçilmiş olduğu ve real politikanın acı gerçeklerine inkıyad edildiği anlaşılıyor. Geriye sadece bütün Tasdikname-i hümayun metninin hemen başlarında her şeye rağmen yer almaya devam eden Mekke-Medine ve Kudüs üzerindeki hâkimiyet beyanı kalmıştır!

Defter'in son belgesi, 20 milyondan başlayıp, Petersburg'a heyet yollayıp Çar I. Nikola'nın *hamiyetine* müracaat edilmesi neticesinde lütfen 10 milyona indiren ve senelik ödemeleri 1 milyondan 500 bine tenzil edilen ve ödemelerin daha uzun bir zamana yayılmasına cevaz veren alîcenâblığının hikâyesini tahkiye eder (bk. Belge no: 202, 203)⁷. 1774 Küçük Kaynarca'da razı olunan ağır tazminattan sonra,⁸ 1828-1829 savaşının bu tazminatının ödenmesi de uzun seneler sürdü, 93 Harbi'nin tazminat ödemeleri ise II. Abdülhamid devri boyunca adeta imparatorluğun sonlarına kadar devam etti!

-II-

Defterde yer alan belgeler içinde İstanbul Kumkapı'da Çadırcı Ahmed Mahallesi'nde bulunan Aya Kiryaki isimli Rum kilisenin çıkan büyük yangında (*ihrâk-ı azîm*) tamamen kül olduğu (*eser-i binâdan bir nesne kalmayıp*) ve geriye sadece boş arsasının (*arsa-i hâliye*) kaldığı ve bunun yeniden inşasının istendiğine dair olan Eylül

⁷ Bk. Georg Rosen, *Geschichte der Türkei*, I, Leipzig 1866, s. 121-122; N. Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. V. Çev. N. Epçeli, İstanbul Yeditepe Yay. 2005, s. 295-296.

⁸ Bk. Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *DİA*, C. 26, 2002, s. 524-527.

1701 tarihli arzuhal dikkat çekmektedir. Zira bu başvuru ve hasarı beyan eden ifadeler İstanbul'daki nev-zuhûr Rus elçisi Dimitri Mihayloviç Goliçin tarafından yapılmaktadır (Belge, no: 7)⁹. II. Mustafa'nın ikamet etmekte olduğu Edirne'de resmî vazifesini itmam ettikten sonra özellikle geldiği İstanbul'da (1700 senesi Aralık sonu) Rum Patrikhanesi'ni ziyaret ederek, Patrik ile görüşen Goliçin'in, Patrik'in isteği üzerine yaptığı anlaşılabilir bu girişimi, ilerideki anlaşmazlık konularının en önemlilerinden birini teşkil edecek olan Rum Ortodoks ahaliye sahiplenmeye yönelik müdahale kapısının açılmak istenmesinin erken tarihli göstergelerinden biridir. Kilise meselesinin iki devlet arasındaki en önemli anlaşmazlık konularının başında yer aldığı ve özellikle 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile yoğun olarak gündeme geldiği malumdur.

Yabancı ülke temsilcilerinin devlet nezdinde Katolik veya Rum tebaaya ait kiliselerin tamiri niyazı içinde olmaları aslında örnekleyebileceğimiz bir durumdur ve bu tür müdahalelere cevaz verilmesinin dış politikada bir tür dostluk nişanesi ve müdara vesilesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ocak 1686'da Fransız elçisi Pierre de Girardin'in tavassutu üzerine Halep, Galata ve Milos adasında olmak üzere üç adet kilisenin tamirine izin verilmiş, böylece daha önceleri (1666) Beyoğlu/Pera'da bazı kiliselerin tamirine ricacı olan Avusturya elçisi Graf Walter von Leslie'nin başaramadığını başarmıştır.¹⁰ 1682'de Rus elçisi Prokop (Çirikov Prokofij) 1660 Büyük İstanbul Yangını'nda harab olan Kumkapı'daki Panayia Elpida Kilisesi'nin tamirine tavassut etmiş,¹¹ 1686'da 12 kişilik bir heyetle gelen Rus elçisi Andreas Bokow Vobdonoviç'in Balatkapı Karabaş Mahallesi'nde bulunan başka bir Rum kilisesinin (Aya Yani) tamiri için ricada bulunmuştur.¹² Aya Yani, yani Ioannes Prodromos Metokhion Kilisesi (Tur-i Sinâ Kilisesi) 1640'ta yanmış ve 1686'da Rus elçisinin tavassutuyla tamir edilmiştir.¹³ 1696'daki Galata yangınında etkilenmiş olan Kapuçin ve Cizvit kiliselerinin tamiri ricası Fransız elçisi Baron Şatonof (Chateaneuf) tarafından yapılmıştır.¹⁴ Acem Ermenileri'nin (Erâmine-i Acem) tasarrufundaki Kumkapı Nişancıpaşa Mahallesi'ndeki Aya Nikola ve Yenikapı'daki Hızır İlyas kiliselerinin tamiri başvurusu ise İran elçisi Masum Han tarafından yapılmış olmakla beraber bu iki kilisenin *kadim* olmadığı gerekçesiyle ricası yerine getirilmemiştir.¹⁵ Bu kararın altında yatan gerçek sebebin ise, 1660 yangınından sonra tahrip

⁹ Mühimme Defteri, no: III, s. 650'de mukayyed olan bu belgeye İ. H. Uzunçarşılı değinmiş bulunmaktadır. Bk. *Osmanlı Tarihi*, IV/2, b. 175-176.

¹⁰ Dominik Cobanoglu, *Die diplomatischen Beziehungen zwischen den Osmanen und den Habsburgern im 17. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Großbotschaft von Graf Walter von Leslie im Jahre 1665 / 1666*, s. 57. Viyana Üniversitesi'nde Prof. Dr. Claudia Römer tarafından denetlenmiş Lisans tezi, WS 2017; keza, Joseph von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, VI, 464.

¹¹ Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri. Vakıflar, Toplum ve Ekonomi*. Ankara TTK yay, 2017 s. 96.

¹² Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını*, s. 97. Kezâ, Hammer, GOR, VI, 464

¹³ Zafer Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995), s. 97-98.

¹⁴ Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını*, s. 97.

¹⁵ Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını*, s. 173. Belge görüntüsü için bk. s. 287.

olmuş daha birçok kilisenin de başına geldiği üzere bunların istibdal edilerek vakıf mülklerine dahil edilmiş olması yatmaktaydı.¹⁶

Roma İmparatoru Diocletianus zamanında yaşamış din uğruna ölen ilk Hristiyan azizelerinden biri olarak kabul edilen Azize Kiryaki'nin (ö. 289) hatırasına adanmış bir mabet olan kilise Doğu Roma İmparatoru II. Teodosius (ö. 450) tarafından inşa edilmiştir. Sözü edilen bu kilise Osmanlı zamanında İstanbul'da çeşitli tarihlerde (1645, 1652, 1660, 1715 ve 1845) yaşanan yangınlarda zarar görmüş, 1894 depreminde yıkılmış, 1901'de tekrar ibadete açılmıştır. 1875 tarihli Şehremaneti krokisinde “*Merdivenli Kilise*” adıyla anılmaktadır.¹⁷ Bu bilgiler ışığında kilisenin, İstanbul'da 24 Temmuz 1660 tarihinde çıkan ve 50 saat süren, şehrin üçte ikisini kül eden ve çok büyük tahribata yol açan yangında¹⁸ tamamen yandığı ve çok uzun bir aradan sonra 1730'da yeniden ibadete açıldığı anlaşılıyor. Çiçeği burnunda Rus elçisinin 40 senedir kendi haline terk edilen kiliseye sahiplenmesinin bu uzun seneler kendi haline terk edilmiş olma durumuyla ilgili olduğu ve Rum ahalinin de 1683-1699 yılları arasında devam eden “Büyük Türk Savaşları” sonunda müdâra edilerek dostluğu celb edilen Rusya Devleti'nin İstanbul'a gelen bu elçisinden, bu hususta müdâhil olması için niyâzda bulduklarını -hattâ daha önceki örneklemelerden hareketle bunu bir alışkanlık haline getirdiklerini- söyleyebiliriz. Ancak elçinin Eylül 1701 tarihli bu başvurusuna rağmen kilisenin yeniden onarımı ve ibadete açılması 1730'da gerçekleşmiştir.¹⁹ Öte yandan kilisenin -yani ondan geriye ne kalmış ise-70 sene kendi haline terkedilmiş olmasının esbâbını tahkik etmek oldukça muammalı bir iş gibi görünüyor.

Defterde bu konuya dâir elçi tarafından sunulan arzuhâlin muhtevası ve kilisenin ahvâlinin teftişi bâbında hazırlanan fetva suretine yer verilmiştir. (Belge, no: 7). Fetva suretinde usûle uygun olarak önce kilisenin fetihten beri mevcut kadîm bir mabet olduğuna işaret edilmekte ve yanmış olma halinin denetlenmesi (*keşif*) ve bu hususa dâir bir zabıt (*hüccet*) tutulması istenmekte (“*muhterik olmuş ise mesağ-i şer'le keşif ve hüccet eyleneceği*”) ve kilisenin tamirlik bir hali olup olmadığının belirlenmesi özellikle tembihlenmekteydi. (“*Ammâ mukayyed olasin ki, bu takrib ile kilise-yi merkûm ta'mir olunmak ihtimâli olmaya*”). Tespit heyetinin bu konuda nasıl bir zabıt tanzim ettiğine dair elimizde bir kayıt olmamakla beraber, 1730'da tekrar ihdas edilerek ibadete açıldığına dair olan bilgiden hareketle sözü edilen kilisenin elçinin arzuhalinde belirtildiği gibi tamamen ortadan kalkmış olduğunu kabul edebiliriz. Kiliselerin tamiri, tekrar bina ve ihdası ile ilgili örneklerden hareketle bu anlamda

¹⁶ İstibdal edilen kiliselerin listesi için bk. Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını*, s. 171-175.

¹⁷ Zafer Karaca, *Rum Kiliseleri*, s. 192; Zafer Karaca, “Kiryaki (Ayia) Kilisesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, (İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1994), s. 27. Ayrıca bk. Sevgi Parlak, “Kumkapı Aya Kiryaki (Hagia Kyriake) Kilisesi Vakfına Ait Yapının Tarihsel Geçmişinin Aydınlatılması”, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/1, Ankara 2015, s. 603-634.

¹⁸ Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını*, s. 21 vd.

¹⁹ Sevgi Parlak, “Kumkapı Aya Kiryaki (Hagia Kyriake) Kilisesi”, s. 608; Zafer Karaca, *Rum Kiliseleri*, s. 191, keza Karaca, “Kiryaki (Ayia) Kilisesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. V, s. 27-28.

yapılan uygulama ve işlemleri takip edebilecek durumdayız.²⁰ Yangından ve de zelzeleden harab olma ve kullanamaz hale gelme yeniden yapımına şer'ân mesaj verilmesini gerektirmekle beraber, tamirlerle ilgili sıkıntılar ve kısıtlamalar genelde kendi haline terk etmenin etken sebebini oluştururdu. Tespit heyetinin zabtı elimizde olmamasına rağmen böyle bir gecikmenin hangi sebepten kaynaklandığını ve elçinin iltimasına neden olumlu bir cevap verilmediğini belirlenmesi ilginç bir araştırma mesaisini beraberinde getirecektir. Bir kilisenin tamamen yanmış olma hali yeniden ihdâsına şer'î gerekçe sunmakla beraber, böyle bir gecikmeyle Rum reayanın meselelerine sahip çıkan ve hem-mezhepleri olan Rusya'nın manevî himayesine girmelerinin önüne geçilmek istendiğini ve kendileri için esas hâcet kapısının devletin Yüce Kapısı olduğunun vurgulanmak amacı güdüldüğünü düşünmekle birlikte, yabancı devlet ve de hassaten Rus elçilerinin bu tür kilise tamirlerinin ricacısı olmalarının örneklerine ve devletin de bunları siyasi bir faydacılık açısından ele alarak değerlendirdiğine yukarıda değinmiş bulunuyoruz.

Gecikmenin cevabını Kenan Yıldız'ın *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri* başlığını taşıyan müstesna çalışmasında bulmanın mümkün olduğu kanaatindeyiz. "1660 yangınından sonra kamulaştırılan ve üzerinde tekrar kilise yapılmama şartı ile satılan bazı arsalar gizli bir şekilde ibadethane olarak kullanma amacıyla yeni binalar inşa edildiği ve Hristiyanların buralarda ibadete devam ettikleri" kayıtları aranan cevabın âdeti kendisi gibidir.²¹ Yıkılması gereken bu gibi yerlerde Haziran 1662 tarihli olarak yapılan keşif ve tanzim edilen ve sicile geçirilen raporda ve arazisi mülke tahvil ile istibdal edilenler kiliseleri gösteren listeler içinde Aya Kiryaki'nin de bulunduğu Kumkapı Çadırcı Ahmet Mahallesi'nde üç adet kilise bulunmaktadır. Bunlardan biri Çadırcı Ahmed Mahallesi'ndeki Aya Nikola Kilisesi, ikincisi aynı mahalledeki "Çardaklı Kilisesi" üçüncüsü ise Panaya Elpida Kilisesi'dir.²² Ancak bu son kilise kayıtlarda hem-civar olan Muhsine Hatun Mahallesi'nde gösterilmektedir.²³ Bu durumda Çardaklı Kilisesi'yle kastedilenin Aya Kiryaki Kilisesi olduğu tebellür etmektedir, zira bu mahallede bu iki kiliseden -hemcivar olan Muhsine Hatun Mahallesi'ni de dahil edecek olursa üç kiliseden- başka bir kilise mevcut değildir. Muhtemelen bu kilise halk arasında bu isimle anılmaktadır veya yangından sonra yasak olmasına rağmen ibadet amacıyla kullanılmak üzere mahalline bir çardak oturtulmuş olmalıdır? Aya Kiryaki Kilisesi'nin 1875 kayıtlarında, "kuzey ve güney taraflarındaki merdivenler nedeniyle Merdivenli Kilise"²⁴ adıyla da anıldığını hatırlayacak olursak, bu gibi güncel isimlendirmelerin olağan olduğu ortaya çıkar. Hatta tamiri için müdahil olan Rus elçisinin arzuhalinde Muhsine Hatun Mahallesi'nde olarak gösterilen Panaya Elpida Kilisesi aynı zamanda "Evvelpeyda" Kilisesi olarak geçmektedir ki bu da halk

²⁰ Bk. Kemal Beydilli, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit: II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, (İstanbul: Ensar Neşriyatı, 2000), s. 255-266.

²¹ Kenan yıldız, *1660 İstanbul Yangını*, s. 89-99.

²² Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını*, s. 99, 174. Ayrıca bk. Zafer Karaca, "İstanbul'da Rum Ortodoks Kiliseleri listesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1994), s. 350.

²³ Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını*, s. 96.

²⁴ Zafer Karaca, "Kiryaki (Ayia) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. V, s. 27-28.

arasında özellikle yabancı isimlerin nükteli yaklaşımlarla kolay söylemeye dönüştüğünün başka bir örneğini gözler önüne serer.²⁵ Bu tür örneklemeleri (Hızır İlyas, Sulu, Yanık, Hançerli, Balıklı gibi) daha birçok kilise için yapmak mümkündür. Bu durumda geriye Aya Kiryaki Kilisesi'nin 1730'da yani yaklaşık 70 sene sonra nasıl bir etken sebebiyle tekrar inşa ve ibadete açılmış olmasının sırrını çözmek kalmaktadır. Râşid *Tarihi*'ndeki şu kayıt muhtemelen buna yardımcı olacaktır:

“Sudûr-ı emr-i âlî be-ta'mîr-i cevâmi' “Birkaç seneden berü müte'âkıben zuhûr eden harîklar sebebiyle bî-nihâye mesâcid ü cevâmi' münhedim ve ekserinin vakıflarında tekerrür-i harîk ve avâırız-ı sâireden nâşî ta'mîr ü tecdîde tahammül ve imkân mün'adim olmağın, her birini kibâr-ı vükelâ-yı devletden biri ta'mîr ü binâ etmek tasvîb ve her birinin tefâvüt-i havsala-i iktidârlarını mülâhaza ederek bir defter tertîb olunup, zikr olunan mesâcid ü cevâmi'i muhterikadan alâ-vechi't-tevzî hisselerine ta'yîn ü tahsîs olunan mescid ü cevâmi'in herkes binâsına bezl-i kudret etmek üzere müekked fermân-ı âlî ısdâr ve taraf-ı Âsafânelerinden Kumkapu kurbunda vâki' İbrahim Paşa Câmî'i denmeğle meşhûr ve sâir nice savâmi' vü cevâmi' hasbeten-lillâhi te'âlâ ihyâ vü i'mâr olundu”.²⁶

Mayıs 1719 tarihli olarak bu kayıt, özellikle mescid ve camiler yanında pagan / kâfir / gâvur tapınağı ve kilise anlamına gelen (biya' / savmaalar) Savâmi kelimesi sebebiyle her iki dinin mabetlerine yönelik bir imar faaliyetinden söz edilmek olduğu açıktır. Câmî ve mescidlerin yapım ve onarım bedellerinin Müslümanlar tarafından karşılanacağı zikredildiğinden, bunların da bu tür masraflarının ilgili cemaat tarafından karşılanacağı açıktır. Karlofça sonrası patlayan yeni ve zorlu savaşlar sonunda akdedilen 1718 Pasarofça Barışı nihayetindeki ferahlığın böyle bir gelişmeye kapı araladığı açıktır. Sıkıntılı savaş eyyâmında, cephelerden göç eden, dağılan ve ezilen reayayı tekrar eski yerlerine celbeden ve yerleştiren, hattâ devletin yükünü din ayırımı yapılmadan bütün halkın çekmesi gerektiğini ifade ile devlette yeni bir düzenleme, bir “Nizâm-ı cedîd” öngören ve reaya-perver siyaseti neticesi olarak en çok kilise yapan devlet adamı olarak tanımlanan Köprülü Fazıl Mustafa Paşa döneminden de bildiğimiz²⁷ veya II. Mahmud devrinin olağanüstü sıkıntıları muvacehesinde, 1830'lardan hemen sonra çok yoğun bir şekilde yapılan başvurularla sabit olan Hristiyan ahalinin kilise tamir ve yeniden yapımı taleplerinden de gözlemlediğimiz üzere,²⁸ devletin Hristiyan tebaayı kucaklama zaruretini idrak ettiğini ve 1719'da başlayan bu tür uygulamaların bunun bir sonucu

²⁵ Rus elçisi Prokop'un arzuhali: “İstanbul'da Muhsine Hatun Mahallesinde vâki' Evvelpeydâ demekle ma'rûf Panaya nâm kilise”. Bunun hemen altında yer alan başlatılan keşif işlemi kaydının ilk satırlarında bu Kilise, “Panaya Elpida kenisesi demekle ma'rûf...” olarak geçmektedir. *İstanbul Şer'iyye Sicilleri*, 19, vr. 203b. 27 R. 1093/5 Mayıs 1682. Bk. Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını*, s. 96. Bu belgeyi kullanmam için gönderen değerli meslektaşına teşekkür ederim.

²⁶ *Târîh-i Râşid ve Zeyli (1115-1134 / 1703-1722)*, C. II, haz. Abdülkadir Özcan vd., (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), s. 1163.

²⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, Ankara 1973, s. 528; Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi: (1669-1774)*, C. 5, çev. N. Epçeli, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), s. 201-202; Hammer, *GOR*, VI, Pest 1830, s. 552, 564; Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi: 1774-1923*, C. V, s. 214.

²⁸ Bu dönemdeki kilise tamiri başvurularıyla ilgili bir çalışma tarafımızdan hazırlanmaktadır.

olduğunu ve Aya Kiryaki Kilisesi'nin de -diğerleriyle beraber- yeniden ihdasına böylece izin verildiğini ve nihayet 1730'da tekrar ibadete açıldığını söyleyebiliriz.

Yapmaya çalıştığım bu kısa tanıtmanın sonunda, içinde tarihin sırlarının gizlendiği bu Defter neşrinin, tarihsel hareketliliğin hararetiyle yoğrulmuş ve olgunlaşmış iki kadim devlet arasındaki dostluğun güçlenmesine katkıda bulunmasını ve ilişkilere rehber olmasını temenni ederim. Başta Devlet Arşivleri Başkanlığı olmak üzere bu güzel ve zorlu eserin ortaya çıkmasında katkısı bulunan ve emeği geçen herkesi kutlarım.

